

فصلنامه علمی - پژوهشی تاریخ اسلام

سال بیست و سوم، شماره نود

تابستان ۱۴۰۱

درآمدی بر عوامل تحول روش‌های سیره‌نگاری در شبه‌قاره هند در قرن‌های نوزدهم و بیستم میلادی

تاریخ دریافت: ۱۳۹۷/۱۲/۱۸

تاریخ تأیید: ۱۴۰۱/۷/۲۵

رسول جعفریان^۱

اسد عباس شاه^۲

پس از استقرار مسلمانان در شبه‌قاره هند، سیره‌نگاری به تدریج در این منطقه مورد توجه قرار گرفت و متأثر از تحولات تاریخی، دگرگونی‌هایی به خود دید. پژوهش پیش رو، با روش وصفی - تحلیلی در پی بررسی عوامل دگرگونی‌های سیره‌نگاری در قرن‌های نوزده و بیستم میلادی در شبه‌قاره هند است. یافته‌های پژوهش، نشان‌دهنده آن است که ضمن رشد قابل توجه سیره‌نگاری در شبه‌قاره هند در این دوره، عوامل خارجی از جمله مبلغان مسیحی، و عوامل داخلی از جمله فرقه‌های انحرافی، تأثیرات قابل توجهی بر روش‌های آن به جا گذاشته است.

کلیدواژگان: سیره‌نگاری، تاریخ‌نگاری اسلامی، شبه‌قاره هند، مبلغان مسیحی، فرق اسلامی.

۱. استاد دانشگاه تهران، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، گروه تاریخ: (jafarianras@ut.ac.ir).

۲. دانشجوی دکترای دانشگاه تهران، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، گروه تاریخ گرایش اسلام: (s.asad123@yahoo.com).

مقدمه

با ورود اسلام و شکل‌گیری حکومت‌های اسلامی در شبه‌قاره هند، تاریخ‌نویسی به صورت گسترده و متنوع در این سرزمین آغاز گردید. گستردگی سرزمین شبه‌قاره و نقش و تأثیر بزرگی که در تکوین و رشد بسیاری از وجوه فرهنگ اسلامی داشت، بررسی مستقل تاریخ‌نگاری در این سرزمین را ایجاب می‌کند. ورود اسلام به شبه‌قاره افزون بر ایجاد فضای نوین سیاسی و اجتماعی، موجد تحولات عمیق فرهنگی نیز بود. یکی از مهم‌ترین جلوه‌های این تحولات، ایجاد سنت تاریخ‌نگاری اسلامی و سیره‌نگاری پس از ظهور و تداوم حضور دولتها و سلسله‌های حکومتی مسلمان در این سرزمین بزرگ بود که نگارش تاریخ این دولتها و تبیین حضور و فعالیت آنها را ایجاب می‌کرد. گستردگی و گوناگونی نوشته‌های تاریخی، فراوان‌تر از آن است که بتوان همه آنها را در یک‌جا گرد آورد. جدا از سیره رسول و خلفای اسلامی، سال‌شماری‌های سیاسی، نوشته‌ها و ادبیات غیرسیاسی از انواع مختلف وجود دارد؛ مانند: آثار شعری سیره، نوشته‌های عرفانی، ملفوظات سیره، مکتوبات و رساله‌های عمومی، روایت‌های جغرافیایی، زندگی‌نامه‌هایی به قلم خود اشخاص (اتوبیوگرافی‌ها)، تذکره‌ها، و کلیاتی درباره دین، رساله‌هایی علمی و ترجمه‌ها و...^۱ تاریخ‌نگاری در شبه‌قاره هند را به‌عنوان فرایندی منسجم و قابل مطالعه، باید از سده ۷م پی‌گیری کرد. تاریخ‌نگاری در شبه‌قاره، نسبت به دیگر سرزمین‌های اسلامی، متأخرتر است. در این عرصه، عواملی چون: ضرورت‌های تاریخی و فرهنگی و سیاسی، جلب رضای حاکمان و حامیان یا توجیه اندیشه مشیت الهی، هدف‌ها و انگیزه‌های مورخان بوده است.

۱. اصغر آفتاب، تاریخ‌نویسی فارسی در هند و پاکستان، ص ۲۳-۳۰.

بسیاری از تحقیقاتی که در مورد سیره‌نگاری در شبه‌قاره هند به زبان فارسی صورت گرفته، با آسیب‌های بسیار جدی روبه‌رو و دارای نواقص مهمی است. از جمله آنها می‌توان به کم‌توجهی یا عدم توجه به منابع اردو در این زمینه اشاره کرد.^۱

سیره‌نگاری در شبه‌قاره هند، به سه مرحله تقسیم می‌شود: مرحله اول، از قرن هفتم میلادی با میلادنامه‌نویسی‌های نبوی آغاز شده و در دوره سیره‌نگاری سر سید احمد خان (۱۸۹۸م) انجام یافته است. مرحله دوم، بین دوره سر سید احمد (۱۹۸۹م) تا استقلال پاکستان (۱۹۴۷م) قرار دارد و مرحله سوم، از استقلال پاکستان (۱۹۴۷م) آغاز می‌شود و تا امروز ادامه می‌یابد که مرحله سوم، از دو مرحله پیشین اهمیت بیشتری دارد.^۲ در این دوره، برعکس ادوار قبلی، جنبه‌های گوناگون حیات مبارک پیامبر با روش‌های جدید و نو بررسی شده است. در نتیجه، درباره ابعاد گوناگون سیره پیامبر، کتاب‌هایی با موضوعات مستقل به نگارش درآمده است؛^۳ به‌عنوان مثال، رسول اکرم ﷺ در نقش‌های: سپه‌سالار، مقنن، شوهر، معلم و اداره‌کننده معیشت جامعه بررسی می‌شود و عاقله و زندگی خانوادگی پیامبر، مکتوبات، خطبات، مکالمات، سفرهای پیامبر، روابط سفارتی، زندگانی سیاسی ایشان، جنبه‌های اجتماعی، معیشتی و... نیز با دقت مورد مذاقه و مطالعه قرار گرفته است.^۴

در شبه‌قاره هند به دلیل وسعت، گستردگی و جاذبه، زبان اردو از امکانات بی‌شماری بهره‌مند گردیده است که اهل قلم از امکانات آن بهره کافی برده‌اند. دوره‌ها و مباحث سیره‌نویسی در شبه‌قاره هند، به‌طور جداگانه قابل توجه هستند که شامل مواردی از جمله

۱. محمد عارف گهانی، اردو کتابیات سیره ۱۴۰۰ تا ۱۴۳۰ ق / ۱۹۸۰ تا ۲۰۰۹ م، ص ۱۵-۲۰.

۲. سید عزیز الرحمن، بیسویں صدی مین اردو سیرت نگاری، ص ۲.

۳. محمود احمد غازی، محاضرات سیرت، ص ۶۵۱-۶۵۲.

۴. رزق‌الله مهدی، سیرت نبوی، ص ۳۵-۵۰.

فهرست‌نویسی کتب سیره‌ای که در شبه‌قاره نوشته شده‌اند، می‌شود. این مضامین، از طرفی دیگر، شامل معرفی و بررسی کتاب‌های چاپ‌شده در آن دوره نیز هستند.^۱

بیان مسئله و سؤال تحقیق

تاریخ‌نگاری اسلامی، با سیره‌نگاری آغاز می‌شود. در واقع، مسلمانان از رهگذر و مسیر سیره، به تاریخ‌نگاری اسلامی وارد می‌شوند.^۲ از این جهت، سیره، بازتاب گسترده‌ای در علم حدیث و تاریخ اسلام پیدا می‌کند و بر تاریخ‌نگاری اسلامی تأثیر جدی و مؤثر می‌گذارد.^۳ جایگاه مهم سیره و سنت پیامبر اکرم ﷺ در میان مسلمانان موجب شده است تا سیره‌نگاری همواره در میان مسلمانان ادامه یابد.^۴

حمیدالله می‌نویسد: سیره‌نگاری در شبه‌قاره هند، از تراجم شروع شده است؛ یعنی این منطقه درباره سیره‌نگاری کتاب مستقل نداشته‌اند؛ بلکه در ابتدا کتاب‌هایی را که به زبان‌های عربی و فارسی نگاشته شده بودند، به زبان اردو برگردانده‌اند. این کتاب‌های منظوم، دارای بخشی با عنوان «میلادنامه‌ها» بودند. این بخش، با تأخیر به متن‌های زبان اردو راه یافته است. در زبان اردو، کتب سیره منظوم مربوط به قرن یازدهم هجری می‌شود؛ ولی بیشتر کتب سیره نثری، از ابتدای قرن سیزدهم هجری به این طرف تألیف شده‌اند.^۵ با نگاهی باریک‌بینانه، می‌توان دریافت که در بین این کتاب‌ها، یک وضع قدیمی تصانیف وجود دارد که حاکی و مأخوذ از زبان عربی و فارسی است و از آن متون، به این

1. Khan, Wahid al-Din, Sirah e Rasool, p91, Dar Al-Tazekir, Lahore, 1984.

۲. اصغر آفتاب، تاریخ‌نویسی فارسی در هند و پاکستان، ج ۱، ص ۱۲۴.

3. Harbans Mukhia, Historians and historiography during the reign of Akbar, p60. New Delhi, 1976.

۴. عبدالقادر جیلانی، اسلام، پیامبر اسلام و طرز فکر شرف‌شناسان غرب، ص ۸۰.

5. Zaki, Mohammad, Ijaz o Sirah, p50, Bacon publishers, Aligarh, India. 1993.

ترجمه‌ها راه یافته است. البته در این بین، چند نمونه قدیمی نیز وجود دارد که این مقوله را در زبان مشترک عربی، فارسی و هندی آن وقت، به خوبی شرح و بیان می‌کند.^۱ این جستار، در پی پاسخ به این سؤال مهم است که روش‌های سیره‌نگاری در شبه‌قاره هند، در قرن ۱۹ و ۲۰ میلادی دچار چه تحولات و دگرگونی‌هایی شده است؟

اهداف تحقیق

هدف تحقیق حاضر، تبیین تغییرات و تحولات سیره‌نگاری در شبه‌قاره هند در قرن‌های ۱۹-۲۰ میلادی است. تحولات سیره‌نگاری در دوره مورد نظر، چنان که باید، مورد ارزیابی قرار نگرفته و تحقیقات پراکنده‌ای که در این باب صورت پذیرفته، از جامعیت برخوردار توجیهی برخوردار نیست تا به فهم تغییر و تحول سیره‌نگاری در دوره پیش رو یاری کند. پس، ضرورت و شناخت چگونگی تحول سیره‌نگاری در شبه‌قاره هند را می‌توان نیاز و هدف اصلی پژوهش برشمرد و با مشخص کردن نقش‌های استعمار داخلی و خارجی، بتوان گامی مؤثر در جهت شناخت موضوع مورد تحقیق برداشت.

این جستار، در پی شناخت تحولات سیره‌نگاری در دو قرن اخیر در شبه‌قاره هند است تا از این راه، بتواند به عوامل مؤثر بر این تغییرات و تحولات پی‌برد و نیز روش‌های گوناگون سیره‌نگاری را شناسایی نماید. از طرفی دیگر، می‌تواند پایه تحقیقات تحلیلی از سیره‌نگاری مسلمانان شبه‌قاره در گذر از جامعه سنتی به جامعه‌ای مدرن بدل شود و دیگر آنکه نشان دهد که تمدن غربی حاکم بر جهان، چگونه بر اندیشه‌های دینی و تاریخی مسلمانان تأثیر گذاشته است.

اهمیت این پژوهش، از آنجا آشکار می‌شود که مسلمانان امروزی برای بازبازی هویت دینی خود، به شناخت عمیق از سیره نبوی در کنار قرآن کریم نیازمندند و این مهم،

---

1. Rahman, Sayyed Aziz, *Historgraphy of prophet in Twentieth century*, p120, fikr o nazar, Islamabad, 1988.

امکان‌پذیر نیست، مگر با شناخت دقیق از تحولات سیره‌نگاری در دوره معاصر و موضع‌گیری بایسته و علمی در برابر فهم‌های گوناگون از سیره نبوی که گاه ممکن است با روح و حقیقت بعثت نبوی در تعارض باشد. بررسی این موضوع، سبب می‌گردد تا اعتبار تاریخی منابع سیره، و همچنین ارائه تفسیری جدید از پیچیدگی‌های موجود در احادیث مربوط به سیره آن حضرت، بازنمایی شود.

روش تحقیق

این پژوهش، با روش توصیفی - تحلیلی صورت گرفته است. با عطف به کتاب‌های متعددی که درباره سیره نبوی نگاشته شده است، برای نیل به اهداف این جستار، به‌ناگزیر باید دست به گزینش منابع زد. از طرف دیگر، همه کتاب‌های این حوزه، به لحاظ اعتبار، در یک سطح نیستند. بنابراین، ابتدا بایسته است که روش اصلی در سیره‌نگاری شناسایی گردد و سپس، مهم‌ترین نوشته‌ها در این روش‌ها انتخاب شود. پس از این مهم، بر اساس همین منابع، روش نگارش سیره، دسته‌بندی و طبقه‌بندی خواهد شد. شیوه گردآوری اطلاعات، به علت دامنه گسترده منابع سیره در تاریخ‌نگاری اسلامی، نگارنده را بر آن داشته است تا شیوه گزینشی را به کار گیرد که این پژوهش بر اساس اصلی‌ترین منابع مربوط به سیره - در شبه‌قاره - نگاشته شود و صورت پذیرد. از این سو، مطالب این جستار در دو بخش تنظیم شده است؛ در بخش نخست، گزارش مختصری از زمینه‌های سیره‌نویسی در شبه‌قاره ارائه خواهد شد و در بخش دوم، به روش‌های سیره‌نگاری در شبه‌قاره با تأکید بر قرن ۱۹ و ۲۰ میلادی پرداخته خواهد شد.

پیشینه پژوهش

۱. در ابتدا باید به این گزاره اشاره کرد که پیش از این جستار، هیچ پژوهشی در این زمینه به زبان فارسی صورت نگرفته است و تنها چند اثر به زبان اردو به رشته تحریر درآمده است که از جمله آنها می‌توان به کتاب رجحان‌های سیره‌نگاری در شبه‌قاره هند به قلم

محمد شکیل صدیقی اشاره کرد. این کتاب، با نواقص زیادی روبه‌روست و حوادث محدود زمان را دربرمی‌گیرد؛ اما پژوهش حاضر، مشتمل بر دو قرن است و تحقیقی جامع است که با توجه به تحقیقات متنوع و یافته‌های جدید، سعی شده است که نواقص آن برطرف شود و مطالب روزآمد به داده‌های آن اضافه گردد.

۲. تحقیق دیگری که در این موضوع می‌توان به آن اشاره کرد، نقد سیره‌نگاری در شبه‌قاره هند نوشته حافظ محمد یاسین بت (butt) است. این جستار، نقد مولانا ادریس کاندهلوی است که بر کتاب سیرت/النبی تألیف مولانا شبلی نعمانی وارد کرده است و مؤلف، مقاله نقد ادریس را مورد بررسی قرار داده است. این جستار، در انتها این‌گونه نتیجه می‌گیرد که نقد واردشده بر کتاب مذکور، با دلایل گوناگون درست نیست.

۳. مقاله «سیره‌نگاری شعری در شبه‌قاره» به قلم دکتر عبدالکبیر محسن نیز کوشش دیگری در باب این موضوع به شمار می‌رود. مقاله مذکور، بیان می‌دارد که ابتدا شاعران هند چگونه در زبان عربی سیره نگاشته‌اند و در مرحله بعد، چگونه در زبان فارسی نیز سیره‌نگاری رایج می‌شود. این سنت، سپس به زبان اردو انتقال می‌یابد و بعد از آن، در زبان‌های محلی گسترش می‌یابد که مؤلف، این روند را با شرح و تفصیل و مستند بیان می‌کند.

زمینه‌های سیره‌نگاری در شبه‌قاره هند

سیره‌نگاری در شبه‌قاره هند، از قرن هفتم میلادی آغاز می‌شود و پس از پشت سر گذاشتن مراحل گوناگون، به شکلی پویا تا امروز ادامه می‌یابد.^۱ سیره‌نگاری در شبه‌قاره هند، به چند دوره تقسیم می‌شود:^۲

۱. محمد اکبر وارثی، میلاد شریف اکبر، ص ۱۰.

۲. ادراکی بیگلاری، بیگلارنامه، ص ۳۳.

۱. دوره مولودنامه‌ها که تا سر سید احمد خان ماند.
  ۲. این دوره سیره در شبه‌قاره هند، از سر سید احمد خان شروع می‌شود.
  ۳. این دوره، بعد از قیام پاکستان شروع می‌شود.
- حمیدالله می‌نویسد: سیره‌نگاری در شبه‌قاره هند، از ترجمه‌ها شروع شده است.^۱ در شبه‌قاره، فقط کتاب‌های منظوم و میلادنامه‌ها وجود داشتند^۲ که این گزاره، بدان معناست که شبه‌قاره درباره سیره‌نگاری کتاب‌های مستقلی نداشتند. پس، برآن می‌شوند تا کتاب‌هایی را که در زبان‌های عربی و فارسی به رشته تحریر درآمده بودند، به زبان اردو ترجمه کنند؛ ولی در سیر ارتقا، نثر اردوی کتاب‌های سیره، با تأخیر به کتاب‌های دیگر اضافه شده‌اند.^۳
- دوره دوم، تحت تأثیر تفکر سر سید احمد خان (۱۸۹۸م) قرار گرفته‌اند؛ یعنی کتاب‌هایی که در اعتراض مسیحیان بر معیار عقل نوشته شده است.^۴
- دوره سوم، مربوط به کتاب‌هایی هستند که شخصیت آن حضرت و رفتار ایشان را باوضوح بیان می‌کنند. به اینها «تبصره‌نویسی» هم گفته می‌شود.^۵ جز این، کتاب‌هایی وجود دارند که از انگلیسی به اردو ترجمه شده است و به‌طور جزئی یا کلی، در بیان سیره پیامبر اسلام ﷺ بودند. منظور از این کار، آن بود که به مردم نشان بدهند، همه انگلیسی‌ها مخالف شخصیت پیامبر نیستند و یا کتاب‌هایی وجود دارند که تحت تأثیر

۱. محمد حمیدالله، «سرور کائنات کی حکومت (قسط اول)»، ماهنامه جامعه، ص ۵۳.

۲. علیرضا نقوی، تذکره‌نویسی فارسی در هند و پاکستان، ص ۱۳۳.

۳. ثمینه سعدیه، سیره نبویه پر محمد حمیدالله کی نظر، ص ۳۴-۳۸.

۴. همان.

۵. همان.

تفکرات انگلیسی‌ها نبوده است و از سوی دیگر، نشان بدهند که اعتراض‌های مستشرقان درباره اسلام و بنیان‌گذار اسلام، درست نیست.^۱

روش‌های سیره‌نگاری در شبه‌قاره هند

شایان ذکر است که کتاب‌های سیره‌نگاری در شبه‌قاره، به تاریخ و تاریخ‌نگاری منحصر بوده که در تمدن اسلامی به آن اهمیت داده می‌شده است. عده‌ای تاریخ پیامبر (سیره) را برای عبرت‌آموزی، و عده‌ای برای ثبت جنگ‌ها و فتوحات می‌نوشتند؛ اما در هر حال، از روش‌هایی متفاوت برای نوشتن سیره استفاده می‌کردند. عده‌ای سیره را به روش روایی، و عده‌ای به روش‌های گوناگون نگاشته‌اند.

۱. روش روایی

در روش روایی، روایات مختلف درباره یک حادثه و واقعه تاریخی، با درج اسناد در کتاب تاریخ و سیره آورده می‌شود. روش روایی سیره‌نگاری، از همان اوایل تاریخ اسلام آغاز گردید. زمانی که می‌خواستند سیره و احکام پیامبر را بنویسند، تاریخ‌نگاران روایات مختلف را ضبط نمودند؛ بدون آنکه در آن دخل و تصرفی داشته باشند. بنابراین، راویان و مخبران، اولین مورخان عصر اسلامی محسوب می‌شوند که روایاتی متناسب با موضوع مورد بحث گرد آورند.

سیره‌نگاری، با روش روایی آغاز می‌شود؛ روشی که از کیفیت اتصال احادیث به پیامبر اسلام و امام، از جهت احوال روات (که آیا ضابط و عادل‌اند؟) و از لحاظ کیفیت سند (که آیا متصل است یا منقطع؟) و غیر اینها گفت‌وگو می‌کند^۲ که در ابتدا در پیش گرفته شد

۱. همان.

۲. احمد بن محمد فیومی، المصباح المنیر، ج ۲، ص ۲۴۶؛ فخرالدین طریحی، مجمع البحرین، ج ۱،

ص ۱۹۸-۱۹۹.

و یا روشی است به نام مغازی‌ها یا سربیه‌ها. در این روش، واقعیات سیره جداگانه با سند ارائه می‌گردد و در آن، سند روایت با ذکر راوی به‌ضرورت ذکر می‌شود. در این شیوه، دیگر خصوصیات روش روایی هم وجود دارد.^۱

اگر یک واقعه یا قسمت مختصری از آن، به ۱۰ طریق یا از ۱۰ راوی نقل شده باشد، با همان ترتیب و توضیح کامل ذکر می‌شود. این روش، از همان ابتدا بسیار رایج شد؛ اما در آن زمان، این روش را به‌ویژه برای سیره‌نویسی، زیاد مفید نمی‌دانستند؛ چه اینکه سیره‌نویس‌ها این روش را به روش تاریخی تبدیل کرده بودند. آن گونه که در اسناد آمده است، عرو بن‌زبیر (۹۴ق)، اولین فردی است که این روش را اختیار کرد تا تمام تفصیلات یک واقعه را به صورت مرتب و یکجا (اول، اسناد و روایت هر مورد و سپس، توضیح مفصل) بیان کند. بعدها همین روش، در شکل پیشرفته‌اش در آثار: ابن‌اسحاق (۷۰۴-۷۶۷ق)، ابن‌هشام (۸۸۳ق)، واقدی (۷۴۷-۸۲۳ق) و موسی بن‌عقبه (۱۴۱ق) و غیره دیده می‌شود. بعضی از محدثان، درباره بعضی از سیره ائمه، مانند آثار محمد بن عمر واقدی (۷۴۷-۸۲۳ق) و محمد بن اسحاق (۷۰۴-۷۶۷ق) شدیداً انتقاد نموده‌اند. دلیل آن هم، دوری از روش مورخانه محدثان سیره ائمه است.^۲

برشمردن کتاب‌های نوشته‌شده با این روش در شبه‌قاره هند، خود، موضوع تحقیقی جداگانه است. خلاصه اینکه ۹۰ درصد کتاب‌های سیره در شبه‌قاره، به همین روش نوشته شده‌اند. سیرت احمد مجتبی علیه السلام اثر شاه مصباح‌الدین شکیل،^۳ سیرت خاتم‌النبیین صلی الله علیه و آله

1. Parray, Tauseef Ahmad, Focusing Socio-Political Reforms of the Prophet (PBUH). An Appraisal of Yasin Mazhar Siddiqui's Sirah. Works, Quarterly Insights, Vol. 2, Issues 2-3, pp. 280, 281, Dawah Academy, IIU, Islamabad, 1997.

۲. علی نصیری، حدیث‌شناسی، ج ۱، ص ۳۰.

۳. ر.ک: مصباح‌الدین شکیل شاه، سیرا/ همد مجتبی، کلکته، دی اعجاز پرنترز، ۱۹۸۸م.

نوشته حکیم محمود احمد ظفر،^۱ الامین رضی الله عنه تألیف محمد رفیق دوگر، حیات رسول صلی الله علیه و آله اثر خالد مسعود^۲ و محسن انسانیت به قلم نعیم صدیقی را هم می‌توان جزو کتاب‌های مهم و نماینده همین روش دانست.^۳ این کتاب‌ها با اتفاق‌ها و شرایط قبل از تولد و بعثت پیامبر صلی الله علیه و آله شروع می‌شوند و در آنها شرایط اعراب، شرایط جغرافیایی جزیره العرب و شرایط مذهبی و اجتماعی آن زمان و اقوام جهان نیز بیان می‌شود. سپس، حوادث سیره به ترتیب بیان می‌شود و جنبه‌های اخلاقی حضرت محمد صلی الله علیه و آله و اسوه حسنه ایشان نیز عرضه می‌گردد. شایان ذکر است که کتاب‌های سیره معروف شبه‌قاره هم دربرگیرنده همین روش روایی هستند.^۴

مهم‌ترین کتاب از لحاظ تقدم تاریخی، سیره مصطفی صلی الله علیه و آله تألیف محمد ادیس کاندهلوی است. این کتاب، در سال ۱۳۵۰ ق/ ۱۹۳۲ م در کراچی چاپ شده است؛ مثلاً

۱. ر.ک: محمود احمد ظفر، سیرت خاتم النبیین، لاهور، تخلیقات، ۱۹۸۸ م.

۲. ر.ک: خالد مسعود، حیات رسول صلی الله علیه و آله، لاهور، دار التذکیر، ۲۰۰۴ م.

۳. زندگی‌نامه یا بیوگرافی که به آن شرح حال، حسب حال، سرگذشت، گزارش و ترجمه احوال و تذکره حال نیز گفته‌اند، شامل نوشته‌هایی است که در آنها رویدادهای زندگی شخصیت‌هایی از مشاهیر دین و دانش و بزرگان ادب و سیاست شرح داده شده است. کتاب‌هایی نظیر سرگذشت پیامبران که برخی از آنان به نام «قصص انبیاء» شهرت دارد و یا شرح وقایع زندگی پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله که در فن تاریخ‌نویسی زبان تازی، «سیره» نام دارد. در قرون وسطای تمدن اسلامی (۷۵۰ تا ۱۲۵۸ بعد از میلاد مسیح)، مسلمانان شروع به نوشتن زندگی‌نامه محمد و دیگر چهره‌های مهم صدر اسلام نمودند که از آن به عنوان «سیره نبوی» تعبیر می‌شود. اولین تذکره‌ها در واقع، خلاصه‌ای از زندگی‌نامه شخصیت‌های معروف اسلامی بودند.

۴. محمود احمد غازی، محاضرات سیرت، ص ۶۵۱-۶۵۲.

ضمن صحبت در مورد غزوات، به تفصیل جهاد و آداب جهاد توضیح داده می‌شود و در کنار آن، در مورد مسئله: بردگی، اسلام، جبر و دیگر موضوعات هم سخن به میان آمده است.^۱ دومین کتاب مهم نوشته شده به این روش، کتاب *اصح السیر* نوشته عبدالرئوف دانا پوری است. این کتاب هم به روش روایی رایج، پیشامدهای سیره را ارائه می‌کند؛ اما مؤلف، برخی بیانات سیره‌نگاری را هم نقد کرده است.^۲

۲. روش حدیثی^۳

سیره در ابتدا، قسمتی از حدیث به شمار می‌رفت. از این رو، سیره‌نگاری، از روش حدیثی آغاز می‌شود.^۴ سپس، با پیشرفت این علم، به فنون و عناوین فرعی تقسیم شد. جنگ‌های پیامبر ﷺ، شمایل، تاریخ و تفسیر شاخه‌های فرعی همین یک علم هستند. سپس، جنگ‌های پیامبر اکرم ﷺ، شکل فن سیره را اختیار کرد و شمایل هم قسمتی از آن شد. امروزه مشاهده می‌شود که مهم‌ترین و جامع‌ترین کتاب در مورد شمایل نبوی ﷺ، ترمذی است که در اصل، کتاب حدیث هم قلمداد می‌شود. تجلی این روش امام ترمذی که ایشان در کتاب حدیث خود (جامع السنن) اختیار کرده است، به نام سنن ترمذی معروف است و در *شمائل المحمدیه* هم قابل مشاهده است.

۱. محمد ادریس کاندهلوی، *سیرت مصطفی ﷺ*، ج ۲، ص ۲۰ و ۴۳.

۲. عبدالرئوف دانا پوری، *اصح السیر*، ص ۱۹.

۳. مسلمانان به سخنان پیامبران، حدیث گویند. شیعیان نیز به سخنان اهل بیت علیهم‌السلام حدیث می‌گویند. در اصطلاح دانشمندان علم حدیث، به کلامی که حاکی از کردار یا تقریر معصوم است، «حدیث» و گاه «خبر» یا «روایت» گفته می‌شود. شیعیان معتقدند: «حدیث، به دلیل انتساب آن به معصوم و وحیانی بودن محتوای آن، حجت بوده و می‌تواند مبنای عمل قرار گیرد.

۴. سید محمد لقمان اعظمی، *عهد نبوی کا مدنی معاشره قرآن کی روشنی مین*، ص ۵۲.

اگر در این مورد بیانات خود مؤلفان کتب سیره در نظر گرفته شود، تمام کتاب‌های مهم، در دسته روش حدیثی قرار خواهند گرفت. نظر شبلی نعمانی نیز مؤید همین عقیده است. علاوه بر شبلی، محمد ادریس کاندهلوی در مقدمه سیره مصطفی صلی الله علیه و آله نیز این موضوع را تأیید می‌کند.^۱ عبدالرئوف دانا پوری در *اصح السیر*^۲ و صفی الرحمن مبارک پوری در *الرحیق المختوم*^۳ به همین نکته اشاره نموده‌اند. طبق نظر این نویسندگان، آنها از احادیث صحیح استفاده کرده‌اند؛ اما به نظر نگارنده، با وجود آنکه این بیانات تا حد بسیاری درست است، ولی مطالب مهمی را از جا انداخته‌اند.

ناگزیر از ذکر این بحث هستیم که استفاده از کتاب‌های حدیث در فن سیره‌نویسی، تا چه حد، ممکن است. اگر مبنا را بر این بگذاریم که در کنار استفاده از کتاب‌های حدیث، استفاده از کتب سیره و تاریخ نیز ناگزیر باشد، حال این سؤال پیش می‌آید که برای روایات سیره، کدام اصول جرح، تعدیل و بررسی قابل اجرا خواهند بود؟ برای جواب به این سؤال، باید یک نکته اساسی را مدنظر داشت که اولین مأخذ در سیره، قرآن کریم است و بیشترین لوازم بنیادی سیره در آن وجود دارد و به‌خصوص سیره‌نویس‌های شبه‌قاره، به این موضوع به شکل ویژه‌ای توجه کرده‌اند. دومین مأخذ اصلی و مهم، حدیث است که در آن، وقایع سیره به قدر کافی وجود دارند. این مسئله، یک واقعیت پذیرفته‌شده نزد تمام اهل تحقیق محسوب می‌شود.^۴

موضوعی که از این بیانات متبادر می‌شود، آن است که توجه به کتب سیره و تاریخی که در مورد موضوع به شکل مفصل بحث کرده‌اند، نه تنها ناگزیر است، بلکه به منظور

۱. محمد ادریس کاندهلوی، *سیرت مصطفی صلی الله علیه و آله*، ج ۱، ص ۱۵ و ۳۳.

۲. عبدالرئوف دانا پوری، *اصح السیر*، ص ۱۲-۱۹.

۳. صفی الرحمن مبارک پوری، *الرحیق المختوم*، ص ۱۰-۱۵.

۴. یسین مظهر صدیقی، *عهد نبوی مین تمدن*، ص ۴۲۳.

بررسی و جرح و تعدیل، شرایط قواعد فنّ حدیث هم متعادل خواهد شد. در صحت این مدعا باید گفت مسئله مذکور، تنها موضوعی نیست که در صحاح سته یا بخاری و مسلم ذکر شده‌اند. از این رو، نه در تفصیل آن می‌توان کم‌وزیاد کرد، نه در جزئیات آن. دلیل آنکه موضوعی در صحیحین یا صحاح سته و... ذکر نشده باشد، این است که آن موضوع از ابتدا وجود نداشته یا وجودش در تاریکی سراسر مشکوک و شبهات پیچیده شده است.^۱

حقیقت، این است که تعداد کثیری از سیره‌نویس‌ها در شبه‌قاره هند، به کتب حدیث توجه کافی کرده‌اند و کتاب‌ها به روش حدیثی نگاشته شده‌اند که در آنها ضمن التزام به منابع و مأخذ، از این کتب سیره نیز استفاده کرده‌اند.

۳. روش فقهی

فقه و سیره، دو موضوع جدا و متفاوت هستند؛ ولی رابطه بسیار عمیق و نزدیکی بین این دو وجود دارد.^۲ از این رو، موضوع فقه سیره، پیوسته مرکز توجه علمای مسلمان بوده است؛ مثلاً تألیف علامه ابن‌قیم جوزیه، با عنوان *زاد المعاد*، از یک طرف، کتاب سیره است و از اوّل تا آخر، به مباحث سیره توجه می‌کند و از سوی دیگر، بارزترین نماینده و مهم‌ترین کتاب سلسله فقهی سیره نیز هست که پیوسته در زمینه مباحث فقهی سیره بحث می‌نماید. مباحث *زاد المعاد* به واسطه ترجمه اردوی آن، بخشی از منابع سیره اردو نیز هست.^۳

در کتاب‌های نوشته‌شده به روش تألیفی، در موارد بسیاری به روش فقهی نیز اشاره می‌شود؛ به عنوان مثال، در سیره *مصطفی ﷺ* تألیف محمد ادریس کاندهلوی، این روش به وضوح دیده می‌شود؛ مثلاً هنگام صحبت از ازدواج، علاوه بر مطرح کردن مسئله حجاب

۱. نثار احمد، *خطبه حجه الوداع*، ص ۱۴.

۲. نعیم صدیقی، *محسن انسانیت*، ص ۵۳.

۳. سید عزیز الرحمن، *بیسویں صدی مین اردو سیره نگاری*، ص ۳۴.

و لباس پیامبر ﷺ به تفصیل به مسئله تشبیه به کفار نیز پرداخته شده است.^۱ همین طور، در کنار جنگ احد، در مورد مسئله مشارکت خانمها در جنگ بحث شده است.^۲ مسائلی از این دست، در کنار سیره پیامبر ﷺ مطرح شده است.

۴. روش کلامی

منظور از روش کلامی، آن دسته از مباحث اعتقادی و کلامی است که گزارش سیره به یک موضوع یا مفهوم اعتقادی پرداخته است. محمود احمد غازی در *محاضرات سیره*، یک فهرست عمومی از این مسائل ارائه کرده است.^۳ با توجه به علم کلام، نگارش در مورد بعضی از موضوعات، به ویژه خصایص نبوی ﷺ، معجزات و معراج به صورت جداگانه نیز شروع شد و کتابهای نوشته شده در این موضوعات، بخشی از منابع سیره دانسته شده است.^۴

بزرگترین شخصیت شبه قاره، شاه ولی الله، در تألیف ماندگار خود، *حجة الله البالغة*، بیشتر به بیان مباحث کلامی در مورد سیره پرداخته است.^۵ یک جنبه توسعه‌ای این موضوعات کلامی، عناوین فرعی آن هستند که بر اساس مباحث کلامی، مکاتب فکری متعددی در شبه قاره به وجود آمدند و درگیری‌های فرقه‌ای سر برآوردند. تعدادی از این عناوین، در ادامه می‌آید:

۱. محمد ادريس كاندهلوى، *سیره مصطفی*، ص ۴۵-۶۰.

۲. همان.

۳. محمود احمد غازی، *محاضرات سیره*، ص ۳۰-۵۰.

۴. اسرار احمد، *منهج انقلاب نبوی*، ص ۱۵۲-۱۵۷.

۵. محمد احسان الحق سليمانی، *رسول مبین*، ص ۸۲.

۱. معصومیت انبیا، به خصوص این سؤال که آیا انبیا قبل از نبوت و رسالت هم معصوم بوده‌اند؟
  ۲. معجزات انبیا بخشیدنی هستند یا اکتسابی؟
  ۳. انبیا همه برابرند؟ یا بین درجات آنها تفاوت وجود دارد؟
  ۴. آیا به دلیلی پیامبری را نسبت به پیامبری دیگر برتر دانستن، درست است یا خیر؟
  ۵. فرق بین نبوت و رسالت چیست؟
  ۶. نبوت اگر بخشیدنی است، آیا می‌توان آن را پس از اعطاء، از نبی پس گرفت؟
  ۷. آیا خلق انسانی مثل پیامبر اکرم ﷺ و تکرار ایشان، برای خدا ممکن است یا نه؟
- موارد فوق و بسیاری دیگر از عناوین فرعی از این دست، در این فضا به وجود آمدند و از جانب مکتب‌های فکری مختلف، باعث ایجاد یک جریان بدون پایان (جواب در جواب) شد؛ زیرا نوشته‌های مناظره‌ای از این دست در شبه‌قاره، هم‌زمان با ورود انگلیسی‌ها به وجود آمد.^۱ وقتی کمپانی هند شرقی بر بیشتر بخش‌های شبه‌قاره مسلط گردید و موفق به تأسیس حکومت شد، این مسائل هم در بین فرقه‌های مختلف مسلمان‌ها به وجود آمد؛ مسائل و سؤالاتی که قبلاً در این منطقه مطرح نبود. گرچه در حال حاضر، درباره جایگاه علمی این اثر نمی‌توان چیزی گفت، ولی بی‌بدیل، بخش مهمی از تاریخ شبه‌قاره است. کمترین فایده این مسئله، آن بود که برای گروه‌های پیروان تمام فرقه‌ها که در مناظره و بحث شرکت داشتند، بسیاری از وقایع سیره معلوم و معرفی شد. در این مسیر، آن دسته از وقایع سیره که مرشد خاصی به آنها استدلال می‌کرد، دست کم بین کسانی که آنها را پذیرفته‌اند و به آنها اعتقاد دارند، مشهور و معروف شد. به این ترتیب، به صورت باواسطه، نتیجه همه مناظرات این شد که علم سیره نسبتاً عمومی‌تر شد^۲ و این جریان، امروزه نیز همچنان ادامه دارد.

۱. علی اصغر چوهدری، حضرت محمد (ولادت تا نزول وحی)، ص ۶۷.

۲. محمد عنایت‌الله سبحانی، محمد عربی، ص ۱۴۵-۱۴۷.

در ادامه، فقط اسامی چند کتاب مهم این جریان می‌آید. این اسم‌ها فقط به‌عنوان مثال ارائه شده‌اند و منظور برتری این آثار نسبت به دیگر آثار این حوزه نیست.

آثار	مؤلف
تقویة الایمان	شاه اسماعیل شهید
مناظره علمای دیوبندی بریلوی	احسن ندیم
تحذیر الناس	مولانا محمدقاسم نانوتوی
رساله حفظ الایمان	مولانا اشرف علی تھانوی
حسام الحرمین	مولانا احمدرضا خان بریلوی
البراهین القاطعة	مولانا خلیل احمد انبیتوی
شهاب التاقب	مولانا حسین احمد مدنی
ملفوظات	مولانا احمدرضا خان بریلوی
نفی النفی	مولانا احمدرضا خان بریلوی
تسکین الخواطر	مولانا احمد سعید کاظمی
جام الحق	رضوان بریلوی
بواریق الغیب	مولانا منظور احمد نعمانی

۵. روش مستشرقان

ضمن گفت‌وگو در مورد گستردگی‌های مطالعه سیره، شرق‌شناسان و منابعی را که به‌واسطه آنها در دسترس عموم قرار گرفتند هم نمی‌توان نادیده گرفت. اهمیت روش مستشرقانه در سیره‌نویسی، مخصوص رویه‌های شرق‌شناسان است؛ چون شرق‌شناس‌ها از چند قرن قبل به‌دلایلی، تا حدودی مشغول جریان اعتراض‌ها، اتهام‌ها و خرافات در مورد ذات رسول اکرم ﷺ بودند. متفکران مسلمان، علما و محققان، در جواب این اعتراضات،

وضعیت صحیح را توضیح دادند. علما و متفکران، از این روش و تحقیق جدید بهره جسته‌اند و واقعیت این اعتراض‌ها را تبیین کرده‌اند. این جریان، امروزه هم ادامه دارد؛ چه اینکه امروزه نهضت خاورشناسی برتری گذشته را ندارد؛ اما سلسله هدف قرار دادن نامناسب شخصیت رسول اکرم ﷺ امروزه هم ادامه دارد؛ خواه مسئله آن، طرح‌های توهین‌آمیز باشد یا بازی با احساسات مسلمانان توسط «فیس‌بوک». بر این اساس، روش مناظرانه‌ای سیره، نه فقط از دو دهه گذشته بخش مهمی از سیره‌نگاری اردوست، بلکه امروزه هم مهم‌ترین و ضروری‌ترین روش به شمار می‌رود.^۱

در حقیقت، شرق‌شناسانی را که در مورد سیره کار کرده‌اند، می‌توان به دسته‌های مختلف تقسیم کرد: دسته نخست، از اول تا به آخر، مسیحی یا حتی کشیش هستند. هدف آنها، بر این است که اسلام و پیامبر اسلام ﷺ را مورد انتقاد قرار دهند.

دسته دوم، گروهی از سکولارها هستند که دین را محدود به امور شخصی دانسته، آن را در امور اجتماعی دخالت نمی‌دهند. به ادیان دیگر، اعتراض می‌کنند و در این بین، انتقاد به اسلام هم در کارنامه آنها دیده می‌شود. حال، یکی کمتر، یکی بیشتر.^۲

گروه سوم، کسانی هستند که واقعاً به دلیل گرایش علمی، مذاهب دنیا را مطالعه کرده‌اند. این گروه، برای فهمیدن موضوعی به شیوه خودشان تلاش می‌کنند. هر موضوعی را می‌فهمند، تحسین می‌کنند و اگر موضوعی را نفهمند، مورد انتقاد قرار می‌دهند. اگر قسمت و توفیق الهی همراهی کند، در بین این گروه، نمونه‌هایی از تشرف به دین مبین اسلام هم دیده می‌شود.^۳

۱. عبدالقادر جیلانی، *اسلام و پیامبر اسلام ﷺ* و طرز فکر شرق‌شناسان غربی، ص ۱۵۱.

۲. ظفر علی قریشی، *همسران پیامبر ﷺ* و شرق‌شناس‌ها، ص ۲۵۶.

۳. همان.

نوشتن در مورد شرق شناس ها نیز با اثر *خطبات / حمدیه* نوشته سر سید آغاز می شود که در جواب ویلیام میور (۱۹۰۵م)^۱ نگاشته شده است. بعدتر، علامه شبلی، این پژوهش را ادامه می دهد که در قسمتی از *سیره النبی ﷺ* آمده است.^۲ بعد از ایشان، کتاب *رسول* مبین نوشته احسان الحق با این عنوان عرضه شد که این اثر، بعدها جایزه سیره را نیز از آن خود کرد. این کتاب، در موضوع خود، جایگاه کاوشی مهم را داراست و بسیاری از سؤالات مطرح شده توسط شرق شناسان با روش علمی جدید پاسخ داده شده اند.^۳ برای این منظور، از گنجینه شرق شناسی استفاده کافی شده است. در مطالعات شرق شناسی، این کتاب از جایگاه ویژه ای برخوردار است. کتاب *رسول مبین ﷺ* از احسان الحق، به روش علمی نوشته شده است.^۴

شرق شناسان معمولاً برای خرده گرفتن به حیات مبارک و سیره نبی اکرم ﷺ، به یکی از موضوعاتی که تکیه می کنند، همسران پیامبر است. از این رو، این موضوع، بسیار مورد علاقه آنهاست. ظفر علی قریشی، کتابی در موضوع همسران پیامبر ﷺ نوشته است و این کتاب را در شش فصل در کنار زندگی خصوصی رسول اکرم ﷺ و چند همسری ایشان، به تفصیل به این رابطه در روش تحقیقی خود پرداخته است که شرق شناسان آنها را پایه اعتراضات خود قرار می دهند. از آن جایی که کتاب، در جواب اعتراض های شرق شناسان نوشته شده، از این رو، در جای جای آن با استناد به بیانات کتاب مقدس، بعضی از افکار

۱. William Muir کتاب *سیرت محمد (صلی الله علیه وآله وسلم)* را در سال ۱۸۶۱ تألیف کرد.

Muir, William, *Life of Muhammad*, Muir, pg 18-70, 1861, London.

۲. شبلی نعمانی، *سیرت النبی*، مقدمه، ص ۱۰-۲۵.

۳. احسان الحق، *رسول مبین*، ص ۶۷.

۴. ظفر علی قریشی، *همسران پیامبر ﷺ و شرق شناس ها*، ص ۲۵۶.

اعترافی و عدالت‌خواهانه شرق‌شناس‌ها نیز ارائه گردیده است. این کتاب، در موضوع خود، از لحاظ مطالبه و روش تحقیق، بسیار مفید است و از جایگاه مشخصی برخوردار است.^۱

۶. روش درایتی

صاحب‌نظران درایه، تعریف‌های گوناگونی را از آن به دست داده‌اند. در این نوشته، به نقل و بررسی دو تعریف از بزرگان و پیشگامان دین و دانش بسنده می‌شود. شیخ بهایی می‌نویسد: دانش درایه، عبارت است از دانشی که در آن، از سند و متن و چگونگی فراگیری و آداب نقل حدیث بحث می‌شود.^۲ شهید ثانی در تعریف درایه می‌گوید: دانش درایه، عبارت است از دانشی که در آن بحث می‌شود از متن حدیث و راه‌های صحیح و ضعیف آن و نیز از چیزهایی که برای شناسایی حدیث مقبول از مردود لازم است.^۳ در سیره‌نویسی در شبه‌قاره هند، بارقه‌هایی از روش درایتی نیز به چشم می‌خورد. اصولاً سیره‌نویس‌ها به زبان اردو یا هر زبان دیگر، باید به این روش توجه ویژه‌ای مبذول کنند؛ اما در کنار روش روایتی، کم‌توجهی سیره‌نویس‌ها به خصوص سیره‌نویس‌های شبه‌قاره به روش درایتی، احساس می‌شود. باین‌حال، زبان اردو، خالی از نمونه‌هایی از توجه به این فن نیست و پیوسته در آثاری از سر سید احمدخان گرفته تا سیره‌نویس‌های معاصر نیز دیده می‌شود.

سر سید احمدخان در *خطبات/حمدیه*، در توضیح بسیاری از حوادث فنّ درایت بهره جسته است و ایشان همچنین، در تعیین جایگاه حوادث متعدد، درایت را به روایت ترجیح داده است. *پیغمبر/انسانیت* نوشته جعفر شاه پهلواروی هم کتاب مهمی در این مورد

۱. همان.

۲. بهاء‌الدین عاملی، *الوجیزه مع تعالیک مفیده*، ص ۲.

۳. زین‌الدین شهید ثانی، *الرعايه فی علم الدرایته*، ص ۴۹.

محسوب می‌شود. در این کتاب، هر جا پهلواروی سابقه حوادث سیره را بیان کرده، حکمت‌ها و دلایل را نیز توضیح داده است و در برخی موارد، از فنّ درایت هم استفاده نموده است؛ برای مثال، هنگام بیان چگونگی نوشتن صلح‌نامه در هنگام صلح حدیبیه، به صورت ویژه، از این روش بهره جسته است.^۱

۷. روش تحقیقی

امروزه، سیره‌نویسی‌های ممتاز در شبه‌قاره، با روش تحقیقی سامان می‌یابد و کتاب‌های بی‌شماری به این روش، در این منطقه نگاشته شده است. این روش، از کتاب خطبات / حمدیه نوشته سر سید احمدخان آغاز گردیده است. وی ضمن در نظر گرفتن اصول تحقیق غربی، سعی کرده است که از منبع اصلی سیره، مباحث این حوزه را به گونه‌ای مستدل ارائه کند. کتاب‌های نوشته‌شده به این روش، در به اوج رساندن سیره‌نویسی به زبان اردو، نقش مهمی ایفا کرده‌اند.

بعد از سر سید، یک فهرست طولانی از علمایی که از این روش (روش تحقیق) در مورد مباحث سیره استفاده کرده‌اند، وجود دارد که چند تن از میان آنها، آن قدر بلندآوازه هستند که در جای خود، یک مکتب محسوب شوند. برجسته‌ترین نام به شیلی نعمانی (۱۹۱۴م) متعلق است؛ اما *رحمة للعالمین* نوشته قاضی محمد سلیمان منصور پوری (۱۹۳۰م)، از علمای معاصر نیز یکی از ارزشمندترین تحقیق‌ها به این روش به شمار می‌رود. دو کتاب *سیره النبی و رحمة للعالمین* در یک‌زمان نوشته شده‌اند. هر دوی این آثار، روش تحقیقی و تحلیلی دارند و در سیره‌نویسی شبه‌قاره، جایگاه جدیدی دارند؛ اما روش هر دو، به وضوح فردیت خود را دارد؛ می‌توان گفت، *سیره النبی* از روی فکر نوشته شده است؛ اما در *رحمة للعالمین* صدای دل شنیده می‌شود.^۲

۱. احمد قاسمی، *سیره نبوی درایت کی روشنی مین*، ص ۱۸.

۲. محمود احمد غازی، *محاضرات سیره*، ص ۹۶.

در آن زمان، در سیره‌نویسی جدید، وظیفه غنا با روش و تحقیقی را محمد حمیدالله (۲۰۰۲ م) به سرانجام رساند که کاری بس شگفت‌انگیز است. برای درک روش محمد حمیدالله، یک مثال کافی است. نبی اکرم صلی الله علیه و آله در جریان هجرت به حبشه، نامه‌ای به نجاشی نوشته بود که توسط جناب عمروبن‌امیه ضمیری ارسال شد.^۱ وقتی عمروبن‌امیه ضمیری برای بار اول، توسط حضرت محمد صلی الله علیه و آله به دربار نجاشی فرستاده شد، هنوز مسلمان نشده بود. دوستی و روابط ایشان با حضرت محمد صلی الله علیه و آله، به قبل از تشریف ایشان به دین مبین اسلام برمی‌گردد. محدثان و سیره‌نویس‌ها عموماً به این نکته دقت نکرده بودند که چرا عمروبن‌امیه ضمیری برای انجام این کار انتخاب شده‌اند؟ کسی فکر نکرد که ممکن است این انتخاب، دلیل خاصی داشته باشد.^۲ علمای بعدی، وقتی به این مورد توجه کردند، دریافتند که نجاشی بعد از محروم شدن از حکومت، در طفولیت نزد سردار قبیله مضمیری پناه برده بود و پدر عمروبن‌امیه ضمیری و نجاشی، تقریباً ۱۰-۱۲ سال از دوران کودکی خویش را در کنار هم زندگی کرده بودند. به تفصیل معلوم شد که چرا رسول الله صلی الله علیه و آله علاقه داشت عمروبن‌امیه ضمیری را به دربار نجاشی بفرستد.^۳ حمیدالله در نوشته‌های خود، تعداد بسیاری ارجاعات از این دست را ارائه کرده است و علاوه بر مرتبط کردن بسیاری از حوادث سیره با متعلقات سیره، خدمت شایانی در حل مشکلات این حوزه انجام داده است.^۴

۱. محمد رضی ندوی، دروس سیرت، ص ۲۴.

۲. خالد علوی، اسلام کا معاشرتی نظام، ص ۱۴۳-۱۴۹.

۳. محمد حمیدالله، خطبات بهاولپور، ص ۵۱-۸۰.

۴. اخلاق حسین قاسمی، رسول‌الله کی انقلابی سیرت، ص ۱۵-۶.

۸. روش ادبی

ارائه وقایع سیره با استفاده از روش ادبی خالص را می‌توان روش ادبی سیره‌نویسی نامید. این روش، بخش بسیار مهم سیره‌نویسی در شبه‌قاره هند است. این روش، دو جنبه دارد: نظم و نثر.

سنت سیره‌نویسی ادبی، در زبان عربی هم رایج است. زبان فارسی نیز با توجه به پیشینه غنی ادبیات خود، به اندازه کافی توانایی خویش را نشان داده است؛ به گونه‌ای که این سنت، از زبان فارسی به زبان اردو منتقل شده است. مظاهر ادبی در سیره‌نویسی شبه‌قاره، دو بخش اصلی دارد:

۱. یکی از روش‌های ادبی و دیگری نثر که در شبه‌قاره رایج است، روش انشایی است که سیره‌نگارها از این روش، برای سیره‌نویسی هم استفاده کرده‌اند.
۲. استفاده از قالب رمان و داستان.

در مورد شیوه ادبی محض، کامل‌ترین نماینده این روش، اثر ولی رازی به نام *هادی عالم* است.^۱ این کتاب، در موضوع خود، کاوشی بی‌مثال ارائه کرده است؛ یعنی تمام کتاب، بی‌نقطه است.^۲

در میان قالب‌های ادبی، امروزه رمان، از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است. بعضی از اهل قلم نیز برای سیره‌نویسی، این روش را انتخاب کرده‌اند. اولین رمانی که در شبه‌قاره هند در مورد سیره نوشته شد، نوشته عبدالحلیم شرر (۱۸۶۰-۱۹۲۶م) است. وی بانی رمان‌نویسی تاریخی در زمینه موضوع‌های اسلامی به شمار می‌رود. کتاب *جویای حق* به‌خوبی نشان‌دهنده روش تحریر ایشان است.^۳ رمان دیگری که می‌توان از آن نام برد،

۱. ولی رازی، *هادی عالم*، ص ۴۱۶.

۲. خواجه حمید یزدانی، ذکر رسول ﷺ در *مثنوی رومی*، ص ۲۳۲.

۳. محمدشکیل صدیقی، *رجحانات سیره‌نگاری*، ص ۱۴۸-۱۶۰.

آفتاب عالم نوشته صادق حسین صدیقی سردهنوی (۱۸۷۶م) است. بعد از تأسیس پاکستان، مهم‌ترین رمان این دسته، درّ یتیم اثر ماهر القادری (۱۹۷۸م) است که در سال ۱۹۴۹م منتشر شد و مهم‌ترین نوشته در این موضوع قلمداد می‌شود. نویسنده در آن، به روش رایج پشت کرده و از روش مبالغه و تخیلی پرهیز نموده است.

۹. روش متصوفانه سیره

یک روش مستقل و جداگانه سیره‌نویسی، روش متصوفانه است که می‌توان آن را جنبه روحانی سیره دانست. بخش عظیمی از فرهنگ، مربوط به سیره متصوفانه شبه‌قاره هند است که در نتیجه تلاش‌های بزرگان صوفیان کرام به وجود آمده است. این کتاب‌ها، به فارسی و عربی نگاشته شده‌اند.^۱

علاوه بر آثاری که در بالا یاد شد، کتاب‌هایی به این سبک و سیاق نیز در زبان اردو وجود دارد و مقالاتی هم در مورد چنین موضوعاتی نوشته شده است که می‌توان آنها را جنبه روحانی سیره متصوفانه قرار داد. کتاب دکتر خواجه حمید یزدانی به نام ذکر رسول ﷺ در مثنوی رومی، از این زنجیره است که مؤلف در آن، مباحث سیره در مثنوی را به ترتیب بیان کرده است.^۲

۱۰. روش فیلسوفانه

فلسفه، حوزه‌ای از دانش بشری است که فلاسفه در طول تاریخ اندیشه بشری از آنها برای دستیابی به دانش استفاده کرده‌اند. امروزه در گفتن اینکه فلسفه وانمود نمی‌کند که به حقایق مطلق می‌رسد، بلکه به دنبال تبیین برخی از جنبه‌های انسانی است، اتفاق نظر وجود دارد. فلسفه، بخشی از مزاج عقل انسانی است که در آن از استدلال عقلی و برهان

۱. گانچی، حیات پیامبر فلسفیون کی نظر مین، ص ۲۸۷.

۲. همان، ص ۱۲۳-۱۴۵.

استفاده می‌شود و ملاک در این استدلال‌ها، آن است که از قضایای یقینی تشکیل شده و از لحاظ ماده و صورت، مفید یقین باشند. شاخه‌های فلسفه را همانند انواع مزاج انسانی نمی‌توان تعیین کرد. مردمی که فلسفه را بلد باشند و مزاج فیلسوفانه داشته باشند، در هر زمان کم هستند.^۱ دایره چنین نوشته‌هایی نیز همیشه محدود است. وضعیت سیره‌نگاری در شبه‌قاره هند نیز به همین گونه است؛ نوشته‌هایی با این روش در شبه‌قاره هند در عهد موردنظر موجود هستند؛ اما اندک‌شمارند.

در بعضی جلد‌ها و اکثر مباحث *سیره النبی ﷺ*، این روش آشکارا قابل ملاحظه است. این کتاب، به قلم سید سلیمان ندوی (۱۹۵۳م) می‌باشد. *عجاز سیره* اثر محمد ذکی (۱۸۹۶م) را نیز می‌توان کتابی در این موضوع دانست. اگرچه در این روش به اجبار بیشتر از قیاس استفاده کرده‌اند، اما در بسیاری از موقعیت‌ها قاصر از آن است تا حرف خود را برای مخاطب عام با دانش متوسط توضیح بدهد؛ اما روش ایشان در سیره‌نویسی، قدری منحصر به فرد است.

۱۱. روش دعوتی

روش دعوتی در کتاب‌های نوشته‌شده به زبان اردو در شبه‌قاره هند، روشی است که بارها در کتاب‌هایی که از اعتبار عمومی برخوردارند، استفاده شده است.^۲ از روش دعوتی، علاوه بر آن نیز در کتاب‌های کوچک و بزرگ متعددی استفاده شده است؛ مانند: *سیره رسول ﷺ فضایل النبی* اثر محمد طاهر القادری و کتاب *مطالعه سیره* به قلم مجتبی قاروق.

پیغام سیره از سید فضل‌الرحمن (۱۹۱۲-۱۹۹۴م)، شامل مقالات مفصلی در مورد ۱۰ موضوع مهم اخلاق نبوی ﷺ است. این کتاب، اثر مهمی به شمار می‌رود که به روش

۱. ابوناصر بن احمد لودی، جنبه‌های فلسفی خلافت ختم المرسلین ﷺ، ص ۹۳۰.

۲. محمد ذکی، *عجاز سیره*، ص ۲۸۲.

دعوتی نوشته شده است. این اثر، با در نظر گرفتن مسائل روزمره در مورد روش‌های اجتماعی امروز ما بحث شده است و در آن، بدی‌های اجتماعی و کوتاهی‌های عملی رایج در اجتماع مشخص شده‌اند.^۱ از همین رو، روش دعوتی، یکی از مهم‌ترین روش‌هایی است که با پایه‌گذاری آن، می‌توان پیام سیره را به هر طبقه فکری رساند.

۱۲. روش خطابه‌ای

دیرزمانی است که روش خطابتی، در سیره‌نویسی اردو وجود دارد. یک جنبه مفید در روش خطابتی، این است که خطبه بعد از ترمیم معمولی، به نوشتار تبدیل می‌شود و بدین شکل، روانی و جذابیت خطابت، بخشی از نوشته می‌شود. از همین رو، خطباتی که همراه با متن هستند، با علاقه بیشتری نسبت به کتاب‌های عمومی خوانده می‌شوند. انتشار و اقبال عمومی کتاب‌هایی که روش خطابتی دارند، شاهدی بر این مدعاست. مهم‌ترین کتاب این زنجیره، «خطبات مدارس» سید سلیمان ندوی (۱۹۵۳م) است. این کتاب در موضوع خود، بسیار مهم است و نه تنها کتابی جذاب محسوب می‌شود، بلکه بدون تردید، می‌توان گفت که نمونه این کتاب، در تمام ادبیات سیره موجود نیست. این کتاب، شامل هشت خطبه ایشان هستند که در دانشگاه بهالپور در لالی‌ها^۲ ارائه شده‌اند. این سلسله از خطبه‌ها ایشان، از هفته اول اکتبر ۱۹۲۵م شروع شد و در هفته آخر نوامبر ۱۹۲۵م به اتمام رسید.^۳ مهم‌ترین خاصیت این خطبه‌ها، آن است که در معانی متعدد، امتیاز سیره نبی کریم ﷺ و آثار عالمگیر آن را طوری ملکه ذهن می‌کند که تمام ابرهای مرعوبیت از ذهن محو می‌شوند. از دیگر خوبی‌های این خطبه‌ها، آن است که این اثر در حالی ارائه شد که بین

۱. فضل الرحمن، پیغام سیره، ص ۱۵۴.

۲. در دانشگاه بهالپور، باشگاهی به این اسم وجود دارد.

۳. سید واجد رضوی، پیغمبر رحمت و مشکلات اصلی انسان، ص ۳۸.

طبقه تحصیل کرده جوان مسلمان و اوج فعالیت‌های علمی شرق‌شناسان، شک و شبهه ایجاد شده بود و اذهان تحت تأثیر آن قرار داشت.

نتیجه

نتیجه به‌دست‌آمده تحقیق، این است که با ورود اسلام و شکل‌گیری حکومت‌های اسلامی در شبه‌قاره هند، تاریخ‌نویسی به صورت گسترده و متنوع در این سرزمین آغاز گردید. ورود اسلام به شبه‌قاره، افزون بر ایجاد فضای نوین سیاسی و اجتماعی، موجد تحولات عمیق فرهنگی نیز بود که یکی از مهم‌ترین جلوه‌های این تحولات، ایجاد سنت تاریخ‌نگاری اسلامی و سیره‌نگاری پس از ظهور و تداوم حضور دولت‌ها و سلسله‌های حکومتی مسلمان در این سرزمین بزرگ بود که نگارش تاریخ این دولت‌ها و تبیین حضور و فعالیت آنها را ایجاب می‌کرد.

فن سیره، از لحاظ علوم سیره و سیره‌نویسی، بسیار منحصر به فرد است. در شبه‌قاره هند در مورد روش‌ها و خصوصیت‌های سیره‌نگاری هم سخن گفته شده است که سیره‌نویسی قدیمی، از آغاز تا سیره‌نویسی نوین و جدید در عهد مورد نظر در شبه‌قاره هند، چه مدارجی را طی کرده است و با گذر زمان، از چه مراحل امروزه به دست ما رسیده است.

افزون بر سیره‌نویس‌ها، نویسندگان شبه‌قاره هند، بر تاریخ علوم اسلامی، همچون: علوم قرآنی، علوم حدیث، فقه و سیره رسول و دیگر علوم و فنون، تسلطی مجتهدانه دارند. این تسلط همه‌جانبه، منجر به آن می‌شود تا نوشته‌های آنها در عهد مورد نظر، نه تنها علوم سیره را پوشش می‌دهد و مخاطبان را با جنبه‌هایی گوناگون از فن سیره آشنا می‌کند که پیش از آن، از نظر مخاطبان عام غایب مانده بود؛ بلکه در دیگر علوم و فنون هم مهارت خود را برای بیان فن سیره استفاده می‌کنند. از لحاظ روش نیز این کتب از جایگاه و مقام بالایی برخوردارند. اگرچه در این نوشته‌ها روش علمی پیچیده‌ای به کار رفته است، اما به

دلیل جذابیت روش و همچنین چاشنی زبان، نه فقط مخاطب به خواندن آن تا آخر ترغیب می‌شود، بلکه علاقه مطالعه بیشتر در مورد این موضوع نیز در او ایجاد می‌شود. با مشاهده اقبال عمومی به کتاب‌های سیره، این‌گونه از خطبات، کتاب‌ها، سمینارها و کنفرانس‌ها با عناوین گوناگون در دانشگاه اسلامی بهاولپور در سال ۱۹۹۵م ارائه شده‌اند و تا حال، این خطبات، سمینارها و کنفرانس‌ها جریان دارند. این آثار، در زمینه سیره قلمداد می‌شوند؛ اما برخی از کتاب‌های آن، به شکل مستقیم در کنار مطلب اصلی به سیره نیز اشاره شده است و بدین شکل، در تمام این‌گونه از کتاب‌ها استفاده از سیره و متعلقات سیره نیز دیده می‌شود. دیگر کتاب‌های شبه‌قاره هند در مورد موضوعات مختلف سیره با این روش‌ها نیز مهم هستند که از بین آنها می‌توان به کتاب *مطالعه سیره و شرق‌شناس‌ها* اشاره نمود.

منابع

۱. آفتاب، اصغر، ۱۳۶۴، تاریخ نویسی فارسی در هند و پاکستان، لاهور، خانه فرهنگ جمهوری اسلامی ایران.
۲. احمد، اسرار، ۱۹۶۰م، منهج انقلاب نبوی، لاهور، تنظیم اسلامی.
۳. احمد، قاسمی، ۱۹۹۶م، سیرہ نبوی درایت کی روشنی میں، لاهور، البدر پبلی کیشنز.
۴. احمد، نثار، ۲۰۰۵م، خطبہ حجۃ الوداع، لاهور، بیت الحکمت.
۵. —، ۱۹۸۰م، عہد نبوی میں ریاست کا نشو و ارتقاء، نشریات لاهور.
۶. ادراکی، بیگلاری، ۱۴۰۰، بیگلارنامہ، با انضمام مقدمہ و حواشی: نبی بخش بلوچ، چاپ اول، حیدرآباد سند، سندی ادبی بورڈ.
۷. اصلاحی، محمد یوسف، ۱۹۹۹م، داعی اعظم، لاهور، اسلامک پبلی کیشنز.
۸. اعظمی، سید محمد لقمان، ۱۹۹۶م، عہد نبوی کا مدنی معاشرہ قرآن کی روشنی میں، لاهور، البدر پبلی کیشنز.
۹. جیلانی، عبدالقادر، ۱۹۹۳م، اسلام و پیامبر اسلام ﷺ و طرز فکر شرق شناسان غربی، لاهور، بیت الحکمت، تقسیم کار کتاب سرای شبہ قارہ ہند بازار.
۱۰. چوہدری، علی اصغر، ۱۹۹۰م، حضرت محمد (ولادت تا نزول وحی)، لاهور، اسلامک پبلی کیشنز.
۱۱. دانا پوری، عبدالرئوف، ۱۹۹۸م، اصح السیر، کراچی، میر محمد کتب خانہ.
۱۲. ذکی، محمد، ۲۰۰۳م، اعجاز سیرہ، ہندوستان، علی گر، انتشارات بیکن.
۱۳. رازی، ولی، ۱۹۸۲م، ہادی عالم، کراچی، دار العلم.
۱۴. الرحمن، سید عزیز الرحمن، ۱۹۹۷م، بیسویں صدی میں اردو سیرت نگاری؛ فکر و نظر، اسلام آباد.
۱۵. الرحمن، سید فضل، ۱۹۹۹م، پیغام سیرہ، زوار اکادمی پبلی کیشنز.
۱۶. رضوی، سید واجد، ۱۹۹۲م، پیغمبر رحمت و مشکلات اصلی انسان، لاهور، چاپخانہ مدینہ.
۱۷. سبحانی، محمد عنایت اللہ، ۱۹۸۷م، محمد عربی، لاهور، اسلامک پبلی کیشنز.

۱۸. سعیدیه، ثمینه، ۱۹۹۹م، سیره نبویه پر محمد حمیدالله کی نظر، لاهور، شیخ زاید اسلامک سینتر جامعه پنجاب لاهور.
۱۹. سلیمانی، محمد احسان الحق، ۱۹۹۳م، رسول مبین، لاهور، مقبول اکادمی.
۲۰. —، ۱۹۸۰م، رسول مبین، دهلی، ناشر کتاب نگر.
۲۱. صدیقی، محمدشکیل، ۲۰۰۰م، رجحانات سیره نگاری، جامعه کراچی.
۲۲. صدیقی، نعیم، ۱۹۸۷م، محسن انسانیت، لاهور، اسلامک پبلی کیشنز.
۲۳. صدیقی، یسین مظهر، ۲۰۰۰م، عهد نبوی مین تمدن، لاهور، دار النادر.
۲۴. طریحی، فخرالدین، ۱۳۷۵ش، مجمع البحرین، تحقیق: سید احمد حسینی، چاپ سوم، تهران، کتاب‌فروشی مرتضوی.
۲۵. علوی، خالد، ۲۰۰۵م، اسلام کا معاشرتی نظام، لاهور، الفصیل.
۲۶. غازی، محمود احمد، ۲۰۰۰م، محاضرات سیرت، چاپ سوم، لاهور، الفیصل ناشران و تاجران کتب، خیابان غزنی، شبه‌قاره هند بازار.
۲۷. فیومی، احمد بن محمد، بی تا، المصباح المنیر، چاپ اول، قم، منشورات دار الرضی.
۲۸. قاسمی، اخلاق حسین، ۱۹۹۰م، رسول‌الله کی انقلابی سیرت، لاهور، مکتبه تعمیر انسانیت.
۲۹. قریشی، ظفر علی، ۲۰۱۰م، امهات المؤمنین اور مستشرقین، لاهور، ضیاء القرآن پبلی کیشنز.
۳۰. —، ۲۰۱۰م، همسران پیامبر ﷺ و شرق شناس‌ها، انتشارات ضیاء القرآن.
۳۱. کاندھلوی، محمدادریس، ۱۹۳۲م، سیرت مصطفی ﷺ، ناشر کتب‌خانه مطهری، گلشن اقبال کراچی.
۳۲. گھانچی، محمدعارف، ۲۰۱۰م، حیات پیامبر فلسفیون کی نظر مین، السیرة بین المللی.
۳۳. —، ۲۰۰۹م، اردو کتابیات سیره ۱۴۰۰ تا ۱۴۳۰ق / ۱۹۸۰ تا ۲۰۰۹م، کراچی، دار العلم والتحقیق.
۳۴. لودی، ابوناصر بن احمد، ۲۰۱۰م، جنبه‌های فلسفی خلافت ختم المرسلین ﷺ، راولپندی، انتشارات فانوس.
۳۵. مهدی، رزق‌الله، ۱۴۳۰ق، سیرت نبوی، ترجمه: حافظ محمد امین، لاهور، دار الاسلام.

۳۶. ناصر، نصیر احمد، بیغمبر اعظم و آخر، لاهور، فیروز سنز.
۳۷. ندوی، محمدرضی، ۲۰۰۷م، دروس سیرت، لاهور.
۳۸. نصیری، علی، ۱۳۸۳ش، حدیث شناسی، چاپ اول، قم، انتشارات سنابل.
۳۹. نقوی علیرضا، ۱۳۴۳، تذکره نویسی فارسی در هند و پاکستان، تهران، مؤسسه مطبوعاتی علمی.
۴۰. وارثی، محمداکبر، ۱۹۶۰م، میلاد شریف اکبر، بمبئی، نشر محمدی.
۴۱. یزدانی، خواجه حمید، ۲۰۰۷م، ذکر رسول ﷺ در مثنوی رومی، لاهور، انتشارات سنگ میل.
42. Khan, Wahid al-Din, Sirah e Rasool, Dar Al-Tazekir, Lahore, 1984.
43. Zaki, Mohammad, Ijaz o sirah, Bacon publishers, Aligarh, India. 199 Works, Quarterly Insights, Vol. 2, Issues 2-3, Dawah Academy, IIU, Islamabad, 1997.
44. Harbans Mukhia, Historians and historiography during the reign of Akbar, New Delhi, 1976.
45. Rahman, Sayyed Aziz, Historgraphy of prophet in Twentieth century. fikr o nazar, Islamabad, 1988.

